



## ТАРКИБЛИ АТАМАЛАРНИНГ СИНТАКТИК ДЕРИВАЦИЯСИ

*Шодиев Санъат Эргашевич,*

*СамДЧТИ доцент в.б., филология фанлари доктори (PhD)*

**Калит сўзлар:** атама, термин, синтагма, лексик синтагма, тургун бирикма.

Энг аввал шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, *атама* ва *термин* тушунчаларининг маъно нозиклигида фарқ бор. Атама тушунчаси, бизнингча, кенг маънолидир, зотан, воқеликдаги нарса, предмет, воқеа-ҳодисалар номларининг барчаси атамдир. Термин эса бирор фан, соҳа бўйича қўлланадиган махсус сўз ёки бирикмани тақозо этади. Масалан, *олма, ўроқ, китоб, қозғоз* каби сўзлар атамани ташкил этса, *эга, кесим, тезлик, атом, ҳужайра* каби сўзлар терминлардир. Бирок, шуни ҳам айтиш лозимки, мавжуд луғатларимизда атама ва термин сўзларини ҳам айнан бир хил маъно англатувчи лексемалар тарзида изоҳланганлигини кўрамиз (“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”.-М.:1981). Бизнингча, уларни фарқлаб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда, баъзи чалкашликлар келиб чиқиши табиийдир.

А.Ҳожиёвнинг “Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати”да термин сўзига қуйидагича изоҳ берилади: “(Лот.Terminus –чек, чегара белгиси). Фан, техника ва бошқа соҳага оид нарса ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган, ишлатиш доираси шу соҳалар билан чегараланган сўз бирикмасидир. Терминлар бир маъноли бўлиши, экспрессия ва эмоционалликка эга эмаслиги каби белгилари билан ҳам умумистеъмол сўзлардан фарқланади” [Ҳожиёв А. –Тошкент:1985, 88-89-б.].

Шуни ҳам айтиш лозимки, терминологик тамойилларга кўра термин шаклан қисқа ва ихчам бўлиши керак [Лейчик В.М. – М., 2007. - С.13-15]. Ҳатто таркибли терминлар ҳам бундан истисно эмас. 1990 йилда Москвада чоп этилган “Лингвистический энциклопедический словарь” да термин сўзига тубандагича таъриф берилади: “Слово или

словосочетание, обозначающее понятие специальной области знания или деятельности” [Линг. Энцикл. словарь. – М.:1990.-С.508].

Кўринадики, термин ўз маъноси нозиклигига кўра умумистеъмолдаги сўзлар билан бир хил эмас ва шу боис уни умумистеъмолдаги сўзлардан, шу жумладан, атамалардан ҳам фарқлаб ўргатиш лозим деб ўйлаймиз. Терминлар тил системасида ўзига хос микросистемани тақозо этади ва ўзига хос парадигмасига эга.

Ҳар бир фанга, соҳага тааллуқли бўлган терминлар тартибга солинган лексик системани ташкил этади ва улар бир-бирлари билан систем муносабатда бўлади [Махкамов Н., 2015,15-б.].

Термин ёлғиз сўз билан ёки сўз бирикмаси билан ифодаланиши ҳам мумкин. Аммо, у бирикманинг қисқарган шаклини (аббревиатурани) ҳам тақозо этади дейиш, бизнингча, тўғри эмас. Зотан, бу ўринда терминга хос маъно нозиклигига путур етади. Атама ҳақида сўз юритилганда эса кун тартибига аббревиатура тушунчасини бемалол киритиш мумкин. Масалан, *Бирлашган Миллатлар Ташиклоти* тарзида берилган сўз бирикмасини тақозо этувчи таркибли атама ўрнига БМТ қисқартмасидан бемалол фойдаланса бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, биз мазкур тадқиқот ишимизда “таркибли атама” (мураккаб атама) ҳамда “таркибли термин” (мураккаб термин) тушунчаларининг ҳар биридан ўз ўрнида фойдаланишга ҳаракат қилдик ва бунда, асосан, Қомусий лингвистик луғатга асосландик [Лингв энцикл словарь. – М.,1990.-С.508].

Шуни ҳам айтиш лозимки, биз кўп ўринларда *атама* ва *термин*



тушунчаларини ўзаро синонимлар тарзида қўллаб келмоқдамиз. Бироқ, уларни бу ҳолатда қўллаш мақсадга мувофиқ эмас, деб ўйлаймиз. Бу хусусда Н.Маҳкамовнинг куйидаги мулоҳазалари билан қўшилиш мумкин: “Мазкур термин (*атама* термини хақида сўз юритилмоқда – С.Ш.) тилимизда фаол қўлланиб кўпинча *термин* ўрнида унга синоним сифатида қўлланилмоқда. Ҳолбуки, *атама* сўзи номинатив бирлик бўлиб, аташ билан боғлиқ барча номларни ўз ичига олади. Жумладан, ономастик бирликлар, янги топонимлар, антропонимлар ҳам атама ҳисобланади. Атама *термин* сўзини ҳам ўз ичига қамраб олади. *Атама* ва *термин* сўзлари ўзаро бутун-бўлак муносабатидаги сўзлардир. Атама умумий ном, термин – хусусий ном. Терминологияда ушбу сўзларнинг ҳар бири ўз вазифасига ва маъносига эга [Маҳкамов Н., 2015, № 6, 10 б].”

Бизнингча, мазкур мулоҳаза таркибли атамалар ва таркибли терминларнинг ҳар иккисига ҳам тааллуқлидир. Таркибли атамалар ҳам, таркибли терминлар ҳам турғун ҳолатда бўлгани учун тил системасида тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Уларнинг эркин сўз бирикмаларидан фарқи ҳам ана шундадир, зотан, эркин сўз бирикмалари нутқда шаклланади. Бундай қурилмалар турғун бирикмаларни ташкил этади ва фраземалардан фарқланади. Шу боис Ю.С.Степанов уларни нофразеологик бирикмалар жумласига киритади: *ядерный реактор, горячий привет* [Степанов Ю.С. –М.: 1975.-С.55].

Умуман олганда, турғун сўз бирикмалари таркибий қисмлари синтактик жиҳатдан ҳам, семантик жиҳатдан ҳам яхлит ҳолдаги бирликни тақозо этади. Бунда таркибий қисмларнинг бири маъносига кўра, иккинчиси эса танланган сўзнинг талабига кўра фаоллик кўрсатади [Рублева С.А., 2014].

Юқоридагилардан ташқари, турғун ва эркин сўз бирикмаларининг ўхшашлик томони ҳам бўлиб, уни биз *синтагма* тушунчаси орқали изоҳлай оламиз. Ана шу боис бу ўринда синтагма тушунчасига изоҳ

беришга тўғри келади. Мазкур тушунча тилшуносликка дастлаб Ф.де Соссюр томонидан киритилган эди. Олим синтагма деганда, тил унсурларининг горизонтал чизик бўйлаб ўзаро аниқловчи-аниқланмиш қолипида муносабатга киришувини тушунади ва синтагма сўз бирикмаси ва ҳатто, гап шаклида бўлиши ҳам мумкинлигини эслатади [Соссюр Ф.де. –М., 1977.-С.155].

Бу ўринда биз синтагма тушунчасини Ф.де Соссюр таълимотига асосланган ҳолда талқин этмоқчимиз. Л. Шчерба эса синтагма фонетик ҳодиса тарзида изоҳлайди.

Соссюрнинг шогирди Шарль Балли ҳам синтагма аниқловчи-аниқланмиш қолипида келишини ва у ҳар доим эркин бўлишини таъкидлайди: *table ronde, table carrée* (*думалоқ стол, квадрат стол*) [Балли Ш.-М.: 1955.-С.155].

Бошқа кўпгина тилшунослар ҳам синтагмани қатъий равишда тил бирликларининг аниқловчи-аниқланмиш қолипидаги муносабати тарзида тушунадилар. Масалан, С.О.Карцевский, А.А.Холодович, А.А.Реформатскийлар тадқиқотларида бунинг далилини кузатиш мумкин [Карцевский С.О. –М.,-Л.: 1928.-С.24; Холодович А.А. –М.:1937;-М.:1975.-С.18-30].

Шуни ҳам айтиш керакки, синтагма (қўшма сўз бундан истисно) қатъий равишда нутқда шаклланади, унинг тилда тайёр ҳолдаги вариантлари бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида, изоҳ талаб қилади. Чунки биз айтиш пайтда турғун бирикмаларнинг ҳам синтагма қолипида келиши хусусида фикр билдирмоқдамиз. Дарҳақиқат, турғун бирикмалар, шу жумладан, таркибли термин ва атамалар ҳам (қарийб ҳар доим) синтагма қолипида келади. Бироқ уларга нисбатан, амалдаги қоидага мувофиқ, синтагма тушунчасини қўллаб бўлмайди, зотан, синтагма эркин ҳолда нутқда шаклланади. Иккинчи томондан эса, турғун бирикмалар синтактик шакллари аниқловчи-аниқланмиш муносабатини тақозо этади. Ана шу боис вазиятдан чиқиш мақсадида француз олими Р.Ф.Микюш “лексик



синтагма” тушунчасини истеъмолга киритади [Mikus R.F. – Bruxelles-Paris, 1972. –P.13]

Лексик синтагма мақомида турғун ҳолатдаги сўз бирикмалари, шу жумладан, таркибли (мураккаб) атамалар ва терминлар ҳам келади. Бундай сўз бирикмалари функционал нуқтаи назардан мустақил лексик бирликлар сингари қўлланилса ҳам, график жиҳатдан алоҳида шаклланган компонентлардан ташкил топади. Шу боис лексик синтагмалар мураккаб тил бирлигини тақозо этади: [Хаятин А.Д.-Самарқанд, 1983.-С.8] *турмуш ўртоғи, дарс жадвали, тест маркази, ташкилий қўмита, кун тартиби, темир ирода, ер курраси, бахт қуши* ва ҳ.к.

Келтирилган мисолларнинг ҳар бирида таркибли атама мақомида шаклланган мураккаб тил бирликларини кўрамиз. Бу ўринда берилётган таркибли атамалар компонентлари муносабати аниқловчи-аниқланмиш моделини тақозо этмоқда ва шу боис уларда денотат сигнификат алоқалари ҳам шунга асосланмоқда: *ўртоқ* -денотат, *турмуш ўртоғи* –сигнификат, *жадвал* - денотат, *дарс жадвали*-сигнификат, *марказ-денотат, тест маркази*-сигнификат ва ҳ.к. Проф. Н.Ф.Алеференко турғун бирикмалар талқини жараёнида десигнат (ифодаланувчи) тушунчасидан фойдаланади. Бунда *десигнат* термини идеал объект маъносида қўлланади [Алеференко Н.Ф. // [www.philol-journal.stedu.ru](http://www.philol-journal.stedu.ru)(2017)]. Бу ўринда биз дериват (ҳосила) тушунчасидан фойдаланмоқдамиз.

Келтирилган таркибли атамалар турғун ҳолат касб этганлиги ва тилимиз луғат таркибида тайёр ҳолда мавжудлигидан қатъи назар, уларнинг умумий маънолари компонентлари лексик маънолари орқали вокеланаётганини кузатамиз. Зотан, бирикмалар компонентларининг ҳар бири ўз лексик маъноларини тарқ этаётгани йўқ. Бизнингча, ана шу сабабдан бу сингари турғун бирикмалар компонентларининг синтактик алоқалари ҳам, гарчи статик белгили бўлса-да, маълум даражада

сақланади. Буни қуйидагиларда кузатиш мумкин: *турмуш ўртоғи, дарс жадвали, тест маркази, кун тартиби, бахт қуши* каби бирикмалар компонентлари мослашув, *ташкилий қўмита, темир ирода* бирикмалари компонентлари эса битишув усуллари қоидаларига бўйсунмоқда. Бу, ўз навбатида, улар ўртасида синтактик алоқа мавжудлигини кўрсатади. Бошқача айтганда, мазкур бирикмаларнинг турғунлик мақоми биринчи галда семантик нуқтаи назардандир, зотан, улар умумий мазмуний жиҳатларига кўра яхлит (бўлинмас) бутунликни ташкил этиб, таркибли атама ҳолатига келиб қолмоқда. Бунинг натижасида, албатта, уларнинг компонентлари синтактик алоқалари ҳам, гарчи жонли бўлса-да, мазкур семантик бутунлик доирасидагина фаоллик кўрсата олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, фраземалар тадқиқига бағишланган кўпгина ишларда таркибли атама ва терминлар фразеологик ибора тарзида талқин этилади. Масалан, В.Н.Вакуров *атом энергияси, электр энергияси, ёзув машинкаси* каби таркибли атамаларни термин тарзида талқин этиб, уларни фраземалар жумласига киритади [Вакуров В.Н. қ.1.-М.:1979.-С.58].

Назаримизда, бундай бирикмаларни фраземалар тарзида ўрганиш ноўриндир, зотан, уларда фразеологик ибораларга хос бўлган идиоматик маъно кўзга ташланмайди. А.И.Смирницкий ҳам бу сингари бирикмалар ҳақида сўз юритганида уларда идиоматик маъно йўқлигини таъкидлайди: “Хорижий лингвистик адабиётларда бу сингари бирикмаларни (таркибли атамаларни-С.Ш.) идиоматик бирликлар жумласига киритадилар. Бунда гўёки мазкур бирликларда семантик бўртиш кузатилади. Масалан, *rough sketch* (қоралама нусха), *nice distinction* (нозик фарқ), *(to) take an examination* (имтиҳон топширмак) каби бирикмаларда ҳеч қандай идиоматик маъно кузатилмайди” [Смирницкий А.И. – М.: 1956.-С.224.]



Т.А.Лапаева ҳам соф турғун бирикмаларни эркин бирикмалар билан фразеологик иборалар оралиғида бўлган бирликлар сифатида талқин этади ва улар жумласига таркибли атамалар, метафорик характерли сўз бирикмалари парафразаларни киритади [Лапаева Т.А., 2007.// [https:// cyberleninka.ru/article/v/](https://cyberleninka.ru/article/v/)]

Дарҳақиқат, таркибли атамалар ҳамда терминларда идиоматик маъно ифодасини кузатиб бўлмайди. Ҳар қандай ҳолатда қўлланилганда ҳам уларнинг умумий маънолари компонентлари маъноларининг синтезидан келиб чиқади. Ҳ.Жамолхонов тўғри таъкидлаганидек: “Ҳар қандай турғун бирикма фразема бўлавермайди. Масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бирикмаси турғун конструкциядир, аммо тўғри маъноли турғун конструкция бўлганлигидан фразема ҳисобланмайди” [Жамолхонов Н.-Тошкент, 2005, 217-б.]

1. Олий Мажлис ҳузурида янги институт фаолиятини бошлади (“Халқ сўзи” газетаси).

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Қарияларни кадрлаш йили” давлат дастури тўғрисида”ги қарорида белгиланган вазифадан келиб чиқиб, маданият ишлари вазирлиги “энг яхши публицистик ва бадий асарлар танловини эълон қилди (“Зарафшон” газетаси).

3. Бўлғуси олим ўз меҳнат фаолиятини Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида илмий ходим сифатида бошлади. (“Ёшлар овози” газетаси).

Келтирилган мисолларда *Олий мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, Фанлар академияси* сингари таркибли атамалар берилганлигини кўрамиз. Мазкур атамалар турғун сўз бирикмаси қолипида бўлиб, уларнинг компонентлари ўз лексик маъноларида қўлланилмоқда. Бу эса, айни пайтда идиоматик маъно хусусида сўз юритишга йўл бермайди. Тўғри, ҳар учала ҳолатда ҳам бирикма турғун бўлгани учун яхлит бир маъно ифодасини бермоқда. Аммо, яхлит бўлса ҳам, мазкур маъно яхлитлиги уларнинг компонентлари

маънолари синтезидан ташкил топмоқда. Бошқача айтганда, берилган турғун сўз бирикмалари компонентлари аниқловчи-аниқланмиш қолипида келиб, лексик синтагма воқеланиши учун хизмат қилмоқда.

Бундай сўз бирикмалари эркин сўз бирикмаларидан турғунлиги билан фарқ қилади. Улар тилимиз луғат бойлигида тайёр ҳолда эканлиги, эркин бирикмаларнинг деривацион хусусиятлари нутқ билан боғлиқлиги ҳам ана шу фарқ замирида вужудга келади.

Мазкур таркибли атама қолипидаги турғун бирикмалар шаклан таркибли терминларга ўхшаса ҳам, семантик вазнига кўра уларни муштарак ҳодисалар деб бўлмайди. Фикр далили учун қуйидаги мисолларда берилган турғун бирикмаларни қиёслайлик:

1. *Гулнинг оппоқ нафис баргидан милтиллаб турган тиниқ сув томчиси кўз ёшидай юмалаб ерга тушиди (А.Мухтор. Қорақалпоқ қиссаси).*

2. *Чап эшикдан чархчилар, найчакашлар ишхонасига-“йигирув цехи”га кирилади (А.Мухтор. Опа-сингиллар).*

Биринчи мисолда берилган кўз ёши бирикмаси таркибли атама мақомида келаётган бўлса, иккинчи мисолда қўлланган *йигирув цехи* бирикмаси терминдир. Бошқача айтганда, кўз ёши бирикмаси умумистеъмолга тааллуқли бўлса, *йигирув цехи* маълум бир соҳа доирасида қўлланилади. Аммо уларнинг ҳар иккаласи ҳам ноидиоматик турғун бирикмаларни тақозо этишига кўра ўхшашдир. Умуман олганда, таркибли атама билан таркибли термин ўртасига “Хитой девори” кўйиб бўлмайди. Бироқ, шундай бўлса ҳам, бу икки ҳодисани нозик (семантик) жиҳатларига кўра фарқлаб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Умуман олганда, термин содда бўлганда ҳам, мураккаб бўлганда ҳам сўзлардан ташкил топади. Сўз фақат муайян функция бажариши жараёнидагина терминга айланади [Антимирова В.В. – Краснодар, 2011. – С.10].





Турғун бирикмаларни тақозо этувчи таркибли терминлар ҳам ана шу қоидага бўйсунди. Мазкур жараён муҳим аҳамият касб этади, зотан, терминларнинг шаклланиши фан-техника тараққиёти билан узвий боғлиқ бўлади ва ана шу тарзда ҳар бир соҳанинг ўзига хос терминологик системаси вужудга келади. Терминологик система эса, ўз навбатида, ҳар бир ҳалқнинг ўзлигини қай даражада билиши, турмуш тарзи билан бевосита

боғланади [Шарафутдинова Н.С. – Тамбов: Грамота, 2016, № 6. – С.169]

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, соф турғун сўз бирикмалари компонентлари ўз лексик маъноларини тўлиқ бўлмаса-да, сақлаб қолади. Бошқача айтганда, турғун бирикма қайси шаклда (таркибли атама, парафраза, аналитик лексема) келишидан қатъи назар, компонентларнинг муайян лексик маъноси тарк этмайди.

#### Адабиётлар:

1. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати.-Тошкент: 1985, 88-89-бетлар.
2. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – М.: 2007. - С.13-15.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. –М.,1990.-С.508.
4. Махкамов Н. Терминларни меъёрлаштириш муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 15-бет.
5. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. –М.: 1975.-С.55.
6. Рублева С.А. Виды и сущность устойчивых словосочетаний в английском языке//резы//cyberleninka.ru/article/v/vidy(Екатеринбург, 2014).
7. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию.-М., 1977.-С.155.
8. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.-М.: 1955.-С.155.
9. Карцевский С.О. Повторительный курс русского языка.-М.:-Л., 1928.-С.24; Холодович А.А. Синтаксис японского военного языка.-М.:1937; Реформатский А.А. Фонологические этюды.-М.:1975.-С.18-30.
10. Mikus R.F. Principe de syntagmatique. – Bruxelles-Paris, 1972. –Р.13.
11. Хаяутин А.Д. Сложные лингвистические единицы в словарях французского языка XVI-XIX вв.-Самарканд, 1983.-С.8.
12. Алеференко Н.Ф. Фраземосемиозис как процесс лингвокреативного мышления// www.philol-journal.stedu.ru.(2017).
13. Вакуров В.Н. Фразеология // Современный русский язык, ч.1.-М.:1979.-С.58.
14. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка –М.: 1956.-С.224.
15. Лапаева Т.А. Устойчивые сочетания в системе языковых единиц// Вестник Новгородского государственного университета, 2007.// <https://cyberleninka.ru/article/v/>
16. Жамолхонов Н. Ҳозирги ўзбек адабий тили.- Тошкент: 2005, 217-бет.
17. Антимирова В.В. Лексико-семантические и деривационные характеристики русской лингвистической терминологии// Кандидатская дис. – Краснодар, 2011. – С.10.
18. Шарафутдинова Н.С. О понятиях “терминология”, “терминосистема” и “терминополе” // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016, № 6. – С.169 (интернет материалы).

*Shodiyev S. The syntactic derivation of terms. This article is devoted to the identification and expression of linguistic notions as “atama” – nomination and “termin”-term, which are used as a synonym in speech. The author aims to differentiate and find similar functions of these issues.*

*Шодиев С. Синтаксическая деривация терминов. Статья посвящена выявлению и выражению лингвистических понятий как «атама» - наименование и «термин» - термин, которые используются в речи как синонимы. Автор стремится различить и находить схожие функции этих понятий.*